УДК 341.231.14:341.3
DOI https://doi.org/10.32782/2307-1745.2026.83.28

Беспаленков Р. О.,
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-7215-3470

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ, ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: СТАНДАРТИ МГП ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена комплексному науково-правовому дослідженню засад, нормативно-правових стандартів та практичних інституційних механізмів міжнародно-правового співробітництва України із суб'єктами міжнародного права у сфері забезпечення захисту прав дітей, вимушено переміщених внаслідок повномасштабної збройної агресії. У роботі проаналізовано нормативно-правовий зміст ключових актів міжнародного гуманітарного права – зокрема IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року (статті 14, 23, 24, 49, 50) та Додаткового протоколу I 1977 року (статті 77, 85), – а також суміжних норм міжнародного права прав людини щодо встановлення гарантій безпеки, абсолютного захисту цивільного населення, заборони примусового переміщення та депортації. Окрему увагу приділено практичній реалізації фундаментального принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, закріпленого в Конвенції ООН про права дитини 1989 року та деталізованого у Зауваженнях загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 6 та № 14.

У статті розкрито особливості правового статусу та системи захисту найбільш вразливих категорій неповнолітніх, зокрема дітей без супроводу та дітей, розлучених із сім'єю, які опинилися в умовах активних бойових дій або були вимушено переміщені. Визначено ризики насильницької зміни їхнього цивільного та сімейного статусу, незаконного усиновлення, експлуатації, втрати національної ідентичності та торгівлі людьми. Обґрунтовано юридичні підстави кваліфікації системних дій держави-агресора щодо примусового переміщення та депортації українських дітей як серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, воєнних злочинів (ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду) та одного з елементів злочину геноциду (ст. 6 Римського статуту).

Досліджено практичні та інституційні механізми взаємодії України з універсальними та регіональними міжнародними організаціями (ООН, ЮНІСЕФ, УВКБ ООН, МКЧХ, ЄС) і державами-партнерами. Проаналізовано специфіку застосування Директиви Ради ЄС 2001/55/ЕС про тимчасовий захист для забезпечення юридичного обліку та опіки над переміщеними дітьми у країнах Європи. Висвітлено роль Міжнародного кримінального суду та Спільної слідчої групи (JIT) у розслідуванні злочинів проти дітей. Визначено ключові проблеми процедурного характеру, пов'язані з відсутністю реальних важелів примусового допуску міжнародних інституцій до місць утримання дітей на території держави-агресора, та запропоновано конкретні шляхи вдосконалення міжнародно-правових механізмів репатріації й гармонізації національного законодавства України.

Ключові слова: міжнародно-правове співробітництво, міжнародне гуманітарне право, захист прав дітей, вимушено переміщені особи, діти без супроводу, IV Женевська конвенція, депортація дітей, найкращі інтереси дитини, Міжнародний кримінальний суд, репатріація.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила наймасштабнішу кризу вимушеного переміщення населення в Європі з часів Другої світової війни. Опинившись у зоні активних бойових дій, на тимчасово окупованих територіях або перебуваючи в умовах евакуації за кордоном, в першу чергу, саме діти зазнають системних порушень фундаментальних прав і свобод, являючись найбільш вразливою категорією. Особливу гостроту ця проблема має стосовно дітей без супроводу дорослих, а також дітей, розлучених із сім'єю. Такі діти піддаються підвищеним ризикам незаконного переміщення, примусової депортації, насильницької зміни цивільного статусу, а також загрозам торгівлі людьми та експлуатації.

Міжнародне гуманітарне право (МГП) містить імперативні норми, спрямовані на надання дітям як особливої, так і загальної системи захисту під час збройних конфліктів. Проте сучасні реалії демонструють суттєвий дефіцит дієвих механізмів примусового виконання цих норм стосовно держав-порушниць. Насьогодні в Україні існують такі проблеми, як забезпечення належного захисту прав дітей, запобігання їх незаконній депортації, створення умов для їх повернення (репатріації) та надання тимчасового захисту за кордоном – все це потребує від України створення ефективної налагодженої системи міжнародно-правового співробітництва з суб'єктами міжнародного права – міжнародними організаціями, до яких належать ООН, ЮНІСЕФ, МКЧХ, ЄС та державами-партнерами. Зазначені чинники зумовлюють актуальність цього дослідження.

Стан дослідження. Праці багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців присвячені саме дослідженню питання захисту прав дітей у період збройних конфліктів, міжнародно-правового статусу біженців та вимушено переміщених осіб. Теоретико-методологічні засади міжнародного гуманітарного права та права прав людини у цій сфері висвітлені у працях таких вчених, як

В. Денисов, О. Задорожній, В. Буткевич, О. Котляр, Л. Фоміна, М. Бурменський, Т. Короткий, А. Гаверд та інші.

Так, окремі аспекти захисту дітей-біженців та дітей без супроводу детально розглянуті в наукових публікаціях О. Котляр [1, с. 183–186], яка акцентує увагу на існуючи ризики людського трафіку та забезпеченні найкращих інтересів дитини у міжнародному праві. Важливе значення також мають Зауваження загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 6 (2005 р.) [2, с. 8] та № 14 (2013 р.) [3, с. 10], якими розкрито юридичний зміст принципів недопущення дискримінації, заборони тримання під вартою та пріоритетності інтересів дитини під час міграційних процедур.

Слід відмітити той факт, що більшість публікацій розкривають лише загальні теоретичні аспекти захисту дітей або аналізують окремі конвенційні норми.

Насьогодні, через відсутність прямого доступу до депортованих дітей, в тому числі відсутність належної правової кваліфікації їх системного переміщення у розрізі співвідношення норм МГП і Римського статуту МКС, залишаються недостатньо висвітленими питання щодо визначення та розробки конкретних юридичних алгоритмів та механізмів взаємодії України з міжнародними інституціями.

Метою статті є комплексний науково-правовий аналіз міжнародно-правових засад співробітництва України із суб'єктами міжнародного права у сфері захисту прав дітей, вимушено переміщених дітей внаслідок збройного конфлікту, розкриття нормативного змісту відповідних стандартів міжнародного гуманітарного права та вироблення рекомендацій щодо вдосконалення практичних механізмів їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Захист прав дітей під час збройних конфліктів у міжнародному гуманітарному праві (МГП) побудований за принципом поєднання загального захисту (який надається дітям як частині цивільного населення) та спеціального (підвищеного) захисту, який враховує фізичну та психологічну вразливість неповнолітніх.

Слід зазначити, що основним фундаментом системи МГП у цій сфері є IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року [4], аналізуючи її положення можна чітко стверджувати про наявність імперативних норм, спрямованих саме на забезпечення безпеки та прав дітей:

– Стаття 14 передбачає можливість створення санітарних і безпечних зон для захисту від наслідків війни дітей віком до 15 років, вагітних жінок і матерів з дітьми до 7 років [4, с. 12];

– Стаття 23 покладає на держави зобов'язання безперешкодно пропускати вантажі з медикаментами, предметами першої необхідності та продуктами харчування, призначеними для дітей віком до 15 років [4, с. 18];

– Стаття 24 визначає обов'язок сторін конфлікту вживати необхідних заходів для того, щоб дітей віком до 15 років, які стали сиротами або розлучені з сім'єю внаслідок війни, не було залишено напризволяще, а також щоб сприяти їх утриманню, виконанню релігійних обрядів і здобуттю освіти [4, с. 19].

Розвиток цих норм відбувся із прийняттям у 1977 році Додаткових протоколів I та II до Женевських конвенцій. Зокрема, у ст. 77 Додаткового протоколу I закріплено фундаментальний принцип, за яким діти користуються особливою повагою та забезпечується їх захист від будь-якого роду непристойних зазіхань, а сторони конфлікту зобов'язані надавати дітям допомогу та піклування, які їм необхідні [5, с. 45].

Для захисту прав переміщених дітей засадниче значення має принцип недопущення примусового їх переміщення та депортації. Так, індивідуальне або масове переселення, а також депортація заступлених осіб з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від їхніх мотивів, забороняються відповідно до ст. 49 IV Женевської конвенції [4, с. 35].

Винятком є лише тимчасова евакуація, яка може здійснюватися виключно у випадках, коли цього вимагає безпека населення або вагомі причини військового характеру. Проте, навіть за умов такої евакуації окупаційна держава зобов'язана забезпечити належні санітарно-гігієнічні умови, безпеку та переконатися, що члени однієї сім'ї не розлучені [4, с. 36].

У випадку вимушеного переміщення за межі своєї країни діти опиняються під перехресним регулюванням двох систем права: міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини (МППЛ). У цьому разі ключовою сполучною ланкою між цими системами є Конвенція ООН про права дитини 1989 року [6].

Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, закріплений ч. 1 ст. 3 Конвенції ООН про права дитини, є центральним імперативом всієї системи захисту, згідно з якою в усіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється як найкращому забезпеченню інтересів дитини [6, с. 3]. Комітет ООН з прав дитини у своєму Зауваженні загального порядку № 14 (2013 р.) роз'яснив, що цей принцип має тривимірний характер: це право дитини, правовий принцип і правило процедури [3, с. 4].

Особливо гостро питання дотримання цього принципу постає стосовно таких категорій дітей, як:

1. Діти без супроводу (unaccompanied children) – діти, які розлучені з обома батьками та іншими родичами і не перебувають під опікою дорослого, який за законом або звичаєм відповідає за це [2, с. 3];

2. Розлучені діти (separated children) – діти, які розлучені з обома батьками або з попередніми законними чи звичними піклувальниками, але не обов'язково з іншими родичами [2, с. 3].

Держави-учасниці відповідно до ст. 22 Конвенції про права дитини вживають необхідні заходи для забезпечення того, щоб дитина, яка бажає отримати статус біженця або яка вважається біженцем відповідно до застосовуваного міжнародного або внутрішнього права, як у супроводі, так і без супроводу батьків чи будь-якої іншої особи, отримувала належний захист і гуманітарну допомогу [6, с. 11].

Слід відмітити той факт, що зауваження загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 6 (2005 р.) прямо забороняє поміщати дітей-мігрантів та дітей без супроводу в установи позбавлення волі, в'язниці чи міграційні ізолятори. Факт тримання під вартою виключно через міграційний статус дитини або її батьків є грубим порушенням ст. 37 Конвенції про права дитини та принципу найкращих інтересів [2, с. 12; 6, с. 18]. Натомість держави зобов'язані забезпечувати такі категорії дітей альтернативними формами догляду (патронатні сім'ї, заклади сімейного типу) та негайно призначати законного представника (опікуна) для захисту їхніх юридичних інтересів [2, с. 15].

Дії примусового переміщення та депортації дітей з тимчасово окупованих територій України на територію держави-агресора є не лише грубим порушенням Женевських конвенцій, а й має чітку кваліфікацію в міжнародному кримінальному праві.

Так, відповідно до ст. 85 Додаткового протоколу I 1977 року,

примусове переміщення або депортація всього або частини населення окупованої території кваліфікується як серйозне порушення (grave breach) Протоколу і вважається воєнним злочином [5, с. 52].

У контексті міжнародної кримінальної юрисдикції, згідно зі ст. 8(2)(a)(vii) Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС), незаконна депортація або переміщення чи незаконне позбавлення волі належать до воєнних злочинів [7, с. 12]. Крім того, ст. 8(2)(b)(viii) визначає як воєнний злочин «пряме або опосередковане переміщення окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію або депортацію чи переміщення населення окупованої території або його частини в межах чи за межі цієї території [7, с. 14].

Виняткову важливість має кваліфікація дій щодо змінення цивільного статусу дітей, їх примусового передання в іноземні сім'ї чи примусового надання їм громадянства держави-окупанта. Факти скоєння таких дій порушують ст. 50 IV Женевської конвенції, яка категорично забороняє окупаційній державі змінювати сімейний чи цивільний статус дітей [4, с. 38]. Більше того, відповідно до ст. 6(e) Римського статуту МКС, примусова передача дітей однієї людської групи до іншої групи є однією з форм злочину геноциду [7, с. 5].

Видача Міжнародним кримінальним судом ордерів на арешт вищих посадових осіб РФ саме за підозрою у здійсненні воєнного злочину незаконної депортації та незаконного переміщення дітей (статті 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) Римського статуту) стала прецедентом, який підтвердив фундаментальне значення міжнародно-правового захисту дітей під час збройного конфлікту. Втім, чи спроможні наявні важелі МГП забезпечити реальне повернення дітей?

Практика наявного збройного конфлікту та реалії, в яких перебувають українські діти вже майже 5 років, демонструють очевидний системний збій, головний бар'єр якого полягає у тому, що ні МКЧХ, ні органи ООН не мають важелів примусового допуску до місць утримання українських дітей на території РФ.

Практична реалізація імперативних норм міжнародного гуманітарного права та забезпечення ефективного повернення примусово переміщених дітей вимагають від України створення цілісної, багаторівневої системи міжнародно-правового співробітництва. Зазначена діяльність повинна охоплювати як взаємодію з універсальними та регіональними міжнародними організаціями, так і розгортання двосторонніх юридичних механізмів із державами-партнерами.

Ключове місце в системі багатостороннього співробітництва посідає взаємодія України з інституціями Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованими установами.

Так, здійснюючи співпрацю у межах процедур моніторингу Комітету ООН з прав дитини, Україна забезпечить систематичне документування фактів порушень конвенційних прав неповнолітніх та залучення авторитетних міжнародних інституцій до правової оцінки дій держави-агресора. Крім того, Україна має налагоджені взаємовідносини з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та Управлінням Вищого комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). Цей напрям співробітництва орієнтований на створення ефективних інструментів юридичного супроводу дітей, ведення міжнародного обліку переміщених осіб, а також на розробку та впровадження програм комплексної соціально-психологічної реабілітації та надання правової допомоги.

В умовах відсутності прямих дипломатичних відносин із державою-агресором, окремого значення набуває використання гуманітарного мандата Міжнародного Комітету Червоного Хреста та інституту Держави-покровительки (Protecting Power), передбачених статтями 11 та 49 IV Женевської конвенції [4, с. 10, 35]. Взаємодія з МКЧХ дозволяє задіяти ресурси Центрального агентства розшуку для ідентифікації місця перебування депортованих або розлучених дітей, створення нейтральних правових коридорів для їх репатріації та подальшого возз'єднання з біологічними сім'ями чи законними опікунами.

Вимушене переміщення українських дітей до країн ЄС зумовило формування спеціального правового режиму співробітництва в межах виконання Директиви Ради ЄС 2001/55/ЕС про надання тимчасового захисту [8]. У цьому контексті міжкомпетентна взаємодія дипломатичних відомств та консульських установ України з уповноваженими органами держав-членів ЄС орієнтована, в першу чергу, на забезпечення належного юридичного обліку неповнолітніх громадян, узгодження процедур призначення тимчасових опікунів відповідно до національного законодавства України та норм країни перебування, а також на створення імперативних юридичних заслонів проти незаконного усиновлення українських дітей за кордоном під час дії режиму тимчасового захисту.

Слід відмітити, що маючи розвинену нормативно-правову базу та досконале законодавче підґрунтя, реалізація заходів із захисту вимушено переміщених дітей стикається на практиці із суттєвими перешкодами. Насамперед, головною проблемою є відсутність у міжнародних організаціях (зокрема МКЧХ та ООН) реальних механізмів примусового допуску до місць утримання депортованих дітей на території держави-агресора, що ускладнює їх ідентифікацію та повернення. Ключовим напрямом подолання цих перешкод є налагоджена співпраця з Міжнародним кримінальним судом (МКС) та Спільною слідчою групою (JIT).

Наявність фактів примусової зміни цивільного статусу, незаконного усиновлення та позбавлення дітей батьківського піклування з тенденцією збільшення їх систематичності дозволяє кваліфікувати ці дії як воєнні злочини відповідно до ст. 8 Римського статуту [7, с. 12] та злочин геноциду згідно зі ст. 6 [7, с. 5].

З метою забезпечення надійного захисту прав дітей за кордоном Україні необхідно вжити відповідні заходи, а саме: прискорити гармонізацію національного законодавства з міжнародним гуманітарним правом шляхом спрощення процедур встановлення опіки консульськими установами, діджиталізації обліку дітей без супроводу та створення двосторонніх міждержавних комісій із країнами ЄС для координації питань захисту неповнолітніх.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що захист прав дітей, вимушено переміщених внаслідок збройного конфлікту, є комплексною проблемою, яка знаходиться на стику міжнародного гуманітарного права, права прав людини та міжнародного кримінального права.

За результатами проведеного аналізу встановлено, що фундаментальні принципи МГП – зокрема заборона депортації (ст. 49 IV Женевської конвенції) та принцип забезпечення найкращих інтересів дитини – створюють імперативні обов'язки для всіх суб'єктів міжнародного права. Водночас системні порушення цих норм з боку держави-агресора виявили дефіцит дієвих інституційних важелів впливу.

Як підсумок, ключовими засадами міжнародно-правового

співробітництва України у цій сфері є:

1. Залучення гуманітарного потенціалу МКЧХ та ООН для розшуку, ідентифікації та репатріації дітей;

2. Координація дій із країнами ЄС щодо забезпечення соціально-правового захисту та запобігання незаконному усиновленню дітей за кордоном;

3. Документування злочинів проти дітей для притягнення винних осіб до відповідальності в МКС.

Перспективним напрямом подальших досліджень вбачається розробка уніфікованого Міжнародного протоколу репатріації дітей з зон збройних конфліктів, а також дослідження механізмів відшкодування шкоди дітям, які постраждали від примусового переміщення та депортації.

Література:

1. Котляр О. І. Міжнародне регулювання захисту прав дітей, які вимушено залишили свою країну. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 183–186.
2. General comment No. 6 (2005): Treatment of Unaccompanied and Separated Children Outside Their Country of Origin / UN Committee on the Rights of the Child (CRC). CRC/GC/2005/6. 1 September 2005. URL: https://www.refworld.org/docid/42d6b42b4.html (дата звернення: 02.08.2026).
3. General comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1) / UN Committee on the Rights of the Child (CRC). CRC/C/GC/14. 29 May 2013. URL: https://www.refworld.org/docid/51a84b5e4.html (дата звернення: 02.08.2026).
4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Офіційний вісник України*. 2006. № 52. Ст. 3521. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 03.08.2026).
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1990. № 10. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 04.08.2026).
6. Конвенція про права дитини: Прийнята 44-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. *Урядовий кур'єр*. 1991. № 18. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 04.08.2026).
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Офіційний вісник України*. 2024. № 70. Ст. 4180. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 10.08.2026).
8. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. Official Journal of the European Communities. L 212. 07.08.2001. P. 12–23. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0055 (дата звернення: 12.08.2026).

Bespalenkov R. International legal cooperation of Ukraine on the protection of the rights of children forcibly displaced as a result of armed conflict: IHL standards and implementation mechanisms

Summary. The article is devoted to a comprehensive scientific and legal study of the foundations, normative standards, and practical institutional mechanisms of Ukraine's international legal cooperation with subjects of international law in ensuring the protection of the rights of children forcibly displaced as a result of full-scale armed aggression. The paper analyzes the normative content of key instruments of International Humanitarian Law – in particular, the IV Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of 1949 (Articles 14, 23, 24, 49, 50) and Additional Protocol I of 1977 (Articles 77, 85), – as well as interrelated norms of international human rights law regarding safety guarantees, absolute protection of civilians, and the prohibition of forced displacement and deportation. Particular attention is paid to the practical implementation of the fundamental principle of ensuring the best interests of the child, enshrined in the 1989 UN Convention on the Rights of the Child and detailed in General Comments No. 6 and No. 14 of the UN Committee on the Rights of the Child.

The article reveals the specific legal status and protection framework for the most vulnerable categories of minors, specifically unaccompanied and separated children caught in hostilities or forcibly displaced. The risks of forced alteration of their civil and family status, unlawful adoption, exploitation, loss of national identity, and human trafficking are examined. The legal grounds for qualifying the systemic actions of the aggressor state regarding the forced transfer and deportation of Ukrainian children as grave breaches of international humanitarian law, war crimes (Article 8 of the Rome Statute of the International Criminal Court), and an element of the crime of genocide (Article 6 of the Rome Statute) are substantiated.

The practical and institutional mechanisms of Ukraine's interaction with universal and regional international organizations (UN, UNICEF, UNHCR, ICRC, EU) and partner states are thoroughly investigated. The specifics of applying EU Council Directive 2001/55/EC on temporary protection to ensure proper legal registration and guardianship of displaced children in European countries are analyzed. The role of the International Criminal Court and the Joint Investigation Team (JIT) in investigating crimes against children is highlighted. Key procedural challenges related to the lack of effective mechanisms for forcing access of international institutions to locations where children are held in the aggressor state are identified, and specific ways to improve international legal mechanisms for repatriation and harmonization of Ukraine's domestic legislation are proposed.

Key words: international legal cooperation, international humanitarian law, protection of children's rights, forcibly displaced persons, unaccompanied children, IV Geneva Convention, deportation of children, best interests of the child, International Criminal Court, repatriation.

Використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 20.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 09.11.2026